

دو فصلنامه علمی-تخصصی مطالعات مهدوی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۵

سال چهاردهم، شماره ۵۵، بهار و تابستان ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۹

کاوشی در روایات مهدوی احمد بن محمد بن سعید، معروف به ابن عقده

محمد مهدی صمصامی

چکیده

بحث مهدویت و اعتقاد به منجی آخرالزمان، بخش قابل توجهی از روایات و احادیث معصومان علیهم السلام را به خود اختصاص داده است و برخی از عالمان، به ویژه عالمان پژوهشگر در زمینه دوره غیبت صغرا در ترویج و نشر این گونه روایات نقش پررنگ‌تری نسبت به دیگر راویان داشته‌اند؛ که از آن جمله می‌توان به احمد بن محمد بن سعید معروف به ابن عقده اشاره کرد.

این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی، در صدد واکاوی روایات مهدوی ابن عقده است.

این جستار با گونه‌شناسی روایات مهدوی ابن عقده، وسعت و تنوع موضوعی این گونه روایات را به تصویر می‌کشد. همچنین این نوشتار با بررسی روایات مهدوی ابن عقده، همسو بودن روایات او را با وجود گرایش زیدی با روایات راویان امامی و همچنین ناسازگاری برخی از روایات وی را با اعتقادات زیدیه نشان می‌دهد؛ و از مقابله ابن عقده با فرقه‌های انحرافی همچون اسماعیلیه، واقفه و حتی ادعای مهدویت برخی از رهبران زیدیه حکایت می‌کند.

واژگان کلیدی: احمد بن محمد بن سعید (ابن عقده)، روایات مهدوی، امام دوازدهم علیه السلام، زیدیه، امامیه.

دوران غیبت صغرا (۲۶۰-۳۲۹ ق) از مقاطع حساس و یکی از دشوارترین ادوار تاریخی شیعیان امامی است؛ عصری که در باور امامیه آخرین امام منصوص الاهی، بر اساس عوامل و قضایایی از چشم آدمیان مستور شد و به روشی دیگر با پیروانش ارتباط برقرار کرد. بی‌تردید این غیبت مبدا دغدغه‌ها، ابهام‌ها، پرسش‌ها، شبهات، تشکیک امامیه و رشد مدعیان دروغین گردید. از این رو، عالمان امامی که مهم‌ترین وظیفه خود را نجات شیعیان از این حیرت و سردرگمی می‌دانستند؛ به تبیین آموزه مهدویت پرداختند و با ارائه روایات فراوانی از معصومان علیهم‌السلام به اثبات این آموزه و پاسخ به شبهات مرتبط به آن همت گماردند. نکته در خور توجه آن است که حجم قابل توجهی از روایات برخی از عالمان شیعی غیرامامی که حیات علمی آنان در دوره غیبت صغرا بوده؛ به این آموزه اختصاص یافته است؛ که از آن جمله می‌توان به «احمد بن محمد بن سعید»، معروف به «ابن عقده» اشاره کرد. او یکی از محدثان بزرگ شهر کوفه بوده و به گفته رجالیان گرایش زیدی داشته است و روایات بسیاری در مسائل مربوط به مهدویت بیان کرده است، که با بررسی آثاری همچون کتاب الغیبه نعمانی می‌توان تا حدی نقش ابن عقده را در تبیین این آموزه تصویر کرد. این پژوهش در صدد است با واکاوی روایات مهدوی ابن عقده و گونه‌شناسی آنان به این سوالات پاسخ دهد:

۱. در روایات مهدوی ابن عقده چه موضوعاتی مورد توجه قرار گرفته و آیا روایات وی با روایات راویان امامی همسو بوده است؟
۲. ابن عقده در مقابله با فرقه‌های انحرافی مهدویت، به خصوص ادعای مهدویت برخی از رهبران زیدی چه موضعی داشته است؟

زیست‌نامه

احمد بن محمد بن سعید بن عبد الرحمن، با القاب سبیبی، همدانی^۱ و کوفی و با کنیه ابوالعباس خوانده شده است^۲. پدر وی - به علت مهارت در علم صرف و نحو- به لقب «عقده» معروف بوده؛ از

۱. نجاشی، رجال ص ۹۴، طوسی، رجال، ص ۴۰۹، همو، فهرست، ص ۶۸.

۲. طوسی، رجال، ص ۴۰۹، خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۱۷.

این رو، احمد بیش از هر نام، لقب و کنیه دیگر به ابن عقده شهرت یافته است.^۱ ابن عقده در نیمه محرم^۲ سال ۲۴۹ هجری^۳ متولد شد. وفات وی را خطیب بغدادی و شیخ طوسی در کتاب رجال، سال ۳۳۲ هجری^۴ و نجاشی و شیخ طوسی در کتاب فهرست سال ۳۳۳ هجری بیان کرده‌اند.^۵ خطیب بغدادی، هفتم ذی الحجه را به ترتیب روز و ماه وفات او ذکر کرده است.^۶ ابن عقده در آگاهی بر دانش حدیث و حفظ آن در عصر خود زبانزد بود. ذهبی بعد از یادکرد وی، با تعابیری همچون علامه، نادرزمان و یکی از بزرگان حدیث؛ به گستردگی حدیث پژوهی او اشاره کرده و می‌نویسد: «افراد بسیاری از اهل کوفه، بغداد و مکه از وی حدیث نوشته‌اند که قابل وصف نیست. او همه تراجم و ابواب و نیز احادیث مشایخ متعدد را نزد خود گرد آورد و از کوچک و بزرگ و ثقه و مجهول شنید و نوشت.»^۷ محفوظات حدیثی خیره کننده وی سبب شد، که برخی او را حافظ‌ترین محدث در حوزه حدیث کوفه بدانند؛^۸ و در میان عالمان امامیه و اهل سنت، با لقب «حافظ» خوانده شود.^۹ شیخ طوسی به نقل از خود ابن عقده می‌نویسد: ۱۲۰ هزار حدیث با سند حفظ بوده و سیصد هزار حدیث دیگر در اختیار داشته است.^{۱۰} بر اساس نقل دیگری از ابن عقده، وی سیصد هزار از احادیث اهل بیت علیهم‌السلام را حفظ است.^{۱۱} شرح حال نویسان متقدم امامی همچون نجاشی و شیخ طوسی از او با عظمت و نیکی یاد کرده و وی را در نقل حدیث مورد اعتماد دانسته‌اند. نجاشی می‌نویسد: «او مردی بزرگ در میان اصحاب حدیث و

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۱۹.

۲. همان، ج ۵، ص ۲۲۵.

۳. طوسی، رجال، ص ۴۰۹، خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۲۵.

۴. همان.

۵. نجاشی، رجال ص ۹۵، طوسی، فهرست، ص ۷۰.

۶. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۲۵.

۷. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱۵، ص ۳۴۱ - ۳۴۲.

۸. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۱۹.

۹. طوسی، رجال، فهرست، ص ۶۸، خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۱۸.

۱۰. طوسی، رجال، ص ۴۰۹.

۱۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۲۰.

به حفظ مشهور است.^۱ شیخ طوسی با عناوین «جلیل القدر» و «عظیم المنزلة» وی را ستوده^۲ و همچنین می‌نویسد: «شأن ابن عقده در وثاقت، بزرگی و عظمت حفظ حدیث مشهورتر از آن است که به ذکر محتاج باشد.»^۳ ابن عقده همچنین به عنوان عالمی رجالی بین امامیه مطرح و جرح و تعدیل او در کتاب رجالی ایشان مورد توجه بوده است. شیخ طوسی نیز در کتاب رجال در معرفی اصحاب امام صادق علیه السلام از کتاب ابن عقده که در مورد روایان امام صادق علیه السلام تالیف شده بود؛ استفاده کرده و آنچه ابن عقده آورده است، می‌آورد.^۴ درباره مذهب ابن عقده گفته شده است که وی مذهب زیدی جارودی داشته و تا پایان عمر نیز بر آن پایدار بوده است و این که نامش در میان امامیه ذکر می‌شود، به سبب اختلاط او با آنان، روایت از کتاب‌های امامیه، روایت بسیاری از اصول امامیه و اعتماد به او است.^۵

ناگفته نماند برخی از محققان معاصر، اذعان رجالیان متقدم بر زیدی بودن وی را نپذیرفته و با ارائه شواهدی سعی کرده‌اند امامی بودن او را اثبات کنند.^۶ ابن عقده از مشایخ بسیاری بهره برده است که از جمله می‌توان از حمید بن زیاد،^۷ علی بن حسن بن فضال^۸ و جعفر بن محمد بن مالک فزاری^۹ نام برد. در میان شاگردان ابن عقده، گروهی از مفاخر طایفه امامیه، همچون محمد بن یعقوب کلینی،^{۱۰} محمد بن ابراهیم نعمانی،^{۱۱} هارون بن موسی تلکبری^{۱۲} و ابوغالب زراری^{۱۳} دیده می‌شوند.

۱. نجاشی، رجال ص ۹۴.

۲. طوسی، رجال، ص ۴۰۹.

۳. همو، فهرست، ص ۶۸.

۴. برای مطالعه بیشتر رک فرجامی و حسن‌پور، مقام ابن عقده در تکوین رجال امامیه، ص ۱۷۳ - ۱۸۴.

۵. رک نجاشی، رجال، ص ۹۴؛ طوسی، فهرست، ص ۶۸؛ همو، رجال، ص ۴۰۹ و ابن غضائری، رجال، ص ۱۱۰ - ۱۱۱.

۶. رک فیروزمندی و نریمانی، بررسی شخصیت رجالی ابن عقده و واکاوی مذهب او در کتب تاریخی، ص ۱۲۹ - ۱۳۸.

۷. نعمانی، الغیبة، ص ۹۹.

۸. همان، ص ۱۱۲.

۹. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۵۱.

۱۰. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۴.

۱۱. رک نعمانی، الغیبة، ص ۲۴۸ - ۲۷۴.

۱۲. جمعی از علماء، الأصول الستة عشر، ص ۱۸۷.

۱۳. زراری، احمد بن محمد، رسالة ابی غالب الزراری الی ابن ابنه فی ذکر آل اعین، ص ۵۲ و ۱۷۱.

نقش ابن عقده در تبیین روایات مهدویت

به دلیل هم‌زمانی بخش عمده‌ای از دوران حیات ابن عقده با دوران غیبت صغرا، حجم قابل توجهی از روایات او به تبیین مسائل مربوط به باور مهدویت اختصاص یافته‌اند؛ به گونه‌ای که وی مقام اول روایات نعمانی در کتاب الغیبة را بر عهده دارد و کم‌تر بابتی از ابواب این کتاب را می‌توان یافت که در آن حدیثی از ابن عقده نقل نشده باشد. ابن عقده بیش‌تر عمر خود را در کوفه گذراند و به گفته یکی از شاگردانش سه سفر به بغداد داشت.^۱ در سومین مسافرتش در سال ۳۳۰ هجری در مسجد رصافه و مسجد براثا، کرسی املائی حدیث داشته؛^۲ گویا نعمانی در همین سفر از وی حدیث برگرفته است.^۳ نعمانی در مقدمه کتاب وثاقت و آگاهی ابن عقده به حدیث و رجال را ستوده است و درباره او می‌نویسد: «این مرد از کسانی است که در وثاقت، طعنی بر او وارد نمی‌شود و آگاهی‌اش به حدیث و رجال جای گفت‌وگو ندارد.»^۴ در میان ابواب کتاب نعمانی، ابواب مربوط به نشانه‌های ظهور، حجم قابل توجهی از روایات ابن عقده را به خود اختصاص داده‌اند؛ به گونه‌ای که از ۸۶ روایت علائم ظهور که در باب‌های چهارده و هیجده این کتاب آمده‌اند، سهم ابن عقده پنجاه حدیث است.^۵ گفتنی است اگرچه در کتاب‌های فهرست‌نگاری کتابی در موضوع نشانه‌های ظهور برای ابن عقده ذکر نشده است؛ برخی از محققان معاصر کتابی با موضوع مذکور با عنوان «الملاحم» برای وی ذکر و از آن، مطالبی نقل کرده‌اند.^۶ احادیث دوازده امام یکی دیگر از گونه روایات ابن عقده در کتاب الغیبة نعمانی است.^۷ این دسته روایات که بیانگر یکی از مهم‌ترین مبانی اعتقادی امامیه (حصر عدد امامان علیهم‌السلام در دوازده تن) است؛ از ابن عقده با مذهب زیدیه قابل توجه است. شایان ذکر است که ابن عقده یکی از طرق دستیابی نعمانی به کتاب سلیم بن قیس هلالی است. نعمانی از کتاب مذکور پنج روایت در باب ائمه

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۲۲.

۲. همان، ج ۵، ص ۲۱۹ و طوسی، الامالی، ص ۲۶۹.

۳. شبیری زنجانی، نعمانی و مصادر غیبت (۱)، ص ۲۵۳.

۴. نعمانی، الغیبة، مقدمه مولف، ص ۲۵.

۵. رک همان، ص ۲۴۸ - ۲۷۴؛ ۲۷۸ - ۲۸۲؛ ۲۹۹ - ۳۰۱؛ ۳۰۴ و ۳۰۶.

۶. رک حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص ۴۳ - ۴۴؛ ۵۳ - ۵۴ و ۸۶.

۷. رک نعمانی، الغیبة، ص ۶۶ - ۶۷؛ ۹۹ - ۱۰۱ و ۱۱۰ - ۱۱۱.

دوازده‌گانه نقل کرده است.^۱ علاوه بر کتاب الغیبة نعمانی در کتاب‌هایی همچون کمال الدین^۲ و کفایة الاثر^۳ این سنخ روایات از ابن عقده بیان شده‌اند. گفتنی است در برخی از این گونه روایات، تأکید شده است که آخرین از ائمه دوازده‌گانه علیهم‌السلام مهدی و قائم است.^۴ یکی دیگر از محورهایی که در روایات متعددی از ابن عقده به آن تأکید شده، مسئله غیبت و موضوعات مربوط به آن است؛ که در چند باب از ابواب کتاب الغیبة نعمانی و همچنین کتاب دلائل الامامه انعکاس یافته است.^۵ روایات ابن عقده در خصوص ظهور، قیام و حکومت حضرت مهدی علیه‌السلام نیز در چندین باب از ابواب کتاب الغیبة نعمانی بیان شده‌اند.^۶ لزوم حفظ اسرار اهل بیت علیهم‌السلام،^۷ الاهی بودن منصب امامت،^۸ گناه مدعیان دروغین امامت،^۹ لزوم معرفت و پیروی از امام،^{۱۰} ضرورت وجود حجت‌الاهی در روی زمین^{۱۱} و نهی از تعیین وقت برای ظهور؛^{۱۲} از دیگر مسائلی هستند که در روایات ابن عقده به آن‌ها پرداخته شده است. ابوالحسن مرندی، یکی از نویسندگان دوران مشروطه است که در برخی از آثار خود کتابی با عنوان «الغیبة» به ابن عقده نسبت داده و روایتی از آن نقل کرده است.^{۱۳} نکته در خور توجه آن است که برای ابن عقده چنین کتابی در هیچ یک از فهرست‌نگاری‌ها ذکر نشده و تا کنون بر وجود این کتاب دلیلی به دست

۱. همان، ص ۶۸ - ۸۴.

۲. صدوق، کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۲۶۹ - ۲۷۰.

۳. خزاز رازی، کفایة الاثر، ص ۳۲ - ۳۴؛ ۳۸ - ۳۹؛ ۴۴ - ۴۵؛ ۱۳۹ - ۱۴۰؛ ۲۳۰ - ۲۳۱ و ۳۰۳ - ۳۰۴.

۴. رک نعمانی، الغیبة، ص ۸۱ و خزاز رازی، کفایة الاثر، ص ۳۸؛ ۴۵ و ۳۰۴.

۵. رک نعمانی، الغیبة، ص ۱۴۲ - ۱۴۹؛ ۱۵۸؛ ۱۶۳؛ ۱۷۰ - ۱۷۱؛ ۱۸۲؛ ۱۹۸ - ۲۰۰؛ ۲۰۴ - ۲۰۶؛ ۲۰۸ - ۲۱۱ و ۲۲۸ و رک

طبری، دلائل الامامة، ص ۵۳۰ - ۵۳۲.

۶. رک نعمانی، الغیبة، ص ۲۳۲ - ۲۴۱؛ ۲۸۳ - ۲۸۵؛ ۲۹۶ - ۲۹۷؛ ۳۰۷ - ۳۱۰؛ ۳۱۲ - ۳۱۳؛ ۳۱۶ - ۳۲۲ و ۳۳۱ -

۳۳۲.

۷. رک همان، ص ۳۳ - ۳۵.

۸. نعمانی، الغیبة، ص ۵۱ - ۵۲ و ۵۴.

۹. همان، ص ۱۱۱ - ۱۱۴.

۱۰. همان، ص ۱۲۷ - ۱۲۹ و ۱۳۵ و ۳۳۱.

۱۱. همان، ص ۱۳۶ - ۱۳۷، طبری، دلائل الامامة، ص ۴۲۳.

۱۲. نعمانی، الغیبة، ص ۲۸۸ و ۲۹۲ - ۲۹۳.

۱۳. مرندی، نور الانوار، ص ۲۷۱.

نیامده و کسی جز مردی از این کتاب نقلی نداشته است؛^۱ حتی آقا بزرگ تهرانی که خود استاد کتاب‌شناسی است؛ در معرفی کتاب «الجرائد»، نوشته ابوالحسن مردی، به نقل مردی از کتاب الغیبه ابن عقده نام برده است.^۲

نقش ابن عقده در مقابله با فرقه‌های انحرافی

همان‌طور که گذشت، ابن عقده مذهب زیدی جارودی دانسته شده است. یکی از اصول اعتقادی این فرقه زیدی که سبب شده است، این فرقه بیش از دیگر شاخه‌های زیدیه به امامیه نزدیک شود؛ اعتقاد به اصل مهدویت است. شایان ذکر است بین اعتقاد جارودیه با امامیه به مهدی موعود تفاوت‌هایی وجود دارد: برخی از آنان، محمد بن عبد الله (نفس زکیه) را مهدی می‌دانند و برخی دیگر محمد بن قاسم را که در سال ۲۱۹ ق در طالقان قیام کرد و عده‌ای نیز یحیی بن عمر را که در سال ۲۵۰ در کوفه قیام کرد، مهدی می‌پنداشتند.^۳ به گفته ابن عقده در کتاب ملاحم منسوب به وی، چنین انتظار می‌رفت که یحیی بن عمر، قائم مهدی باشد؛ زیرا تمام این علائم که به قائم مهدی مربوط می‌شوند و از امام صادق علیه السلام روایت شده‌اند، در زمان قیام او رخ داده‌اند.^۴ گفتنی است از ابن عقده، روایتی در مذمت زید، فرزند امام سجاد علیه السلام بیان شده است. به گزارش ابن عقده، زید خود را قائم و مهدی دانسته و امام صادق علیه السلام او را در این ادعا دروغگو خوانده و از کشته شدن وی خبر داده است.^۵ این روایت را آیت الله خویی به خاطر برخی از روایان آن ضعیف دانسته است؛^۶ اما نقل این روایت از شخصی مانند ابن عقده بسیار عجیب است. علامه تستری در این خصوص می‌نویسد: این روایت با زیدی بودن او منافات دارد و از امامی بودن وی حکایت می‌کند.^۷ روایاتی دیگر از ابن عقده که همچون روایت پیش‌گفته با اعتقادات زیدی او ناسازگارند؛ روایاتی هستند که در آنان امام باقر و امام صادق علیه السلام، پیروان

۱. شهبازیان و آیتی، نقد و بررسی نشانه‌های ظهور در سه اثر از شیخ ابوالحسن مردی، ص ۱۲۷.

۲. آقابزرگ تهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۵، ص ۹۳.

۳. ر.ک موسوی نژاد، آشنایی با زیدیه، ص ۸۷ - ۸۸.

۴. ر.ک حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص ۵۳ و ۸۶.

۵. نعمانی، الغیبه، ص ۲۲۹.

۶. خویی، معجم الرجال الحدیث، ج ۸، ص ۳۶۳.

۷. تستری، قاموس الرجال، ج ۱، ص ۶۰۴.

خود را از همراهی کردن با قیام‌های زمانه خود، همچون قیام‌های زیدیه و ابومسلم خراسانی منع کرده و از شکست و بی‌نتیجه بودن قیام زیدیان سخن گفته‌اند.^۱ همچنین از ابن عقده روایتی در رد ادعای مهدویت محمد بن عبدالله (نفس زکیه) بیان شده است. گفتنی است یکی از مهم‌ترین عناصر مهدوی باوری در زمان محمد بن عبدالله (نفس زکیه) توجه ویژه به نام وی، اسم پدر او و حتی مادرش در اثبات مهدویت اوست.^۲ به گزارش ابن عقده به دلیل آن که محمد بن عبدالله و پدرش به ترتیب، همنام پیامبر^⑤ و همنام پدر آن حضرت هستند و مادرش نیز کنیز نیست؛ برخی شیعیان وی را قائم دانسته‌اند. در ادامه این گزارش امام صادق علیه السلام با بیان این نکته که قائم فرزند زن اسپر شده است، این استدلال را باطل کردند.^۳ یکی دیگر از مولفه‌های مهدی موعود دانستن نفس زکیه، ویژگی‌های ظاهری وی بود. به گزارش ابن عقده، وجود خال سیاهی به اندازه تخم‌مرغ در کف محمد بن عبدالله سبب شد برخی او را مهدی بپندارند.^۴ شاید بتوان گفت دلیل آن، برخی روایات است که در آن‌ها به وجود چنین علامتی از زمره ویژگی‌های مهدی اشاره شده است.^۵ از سوی دیگر، در گزارش دیگری موافق با اعتقادات زیدی ابن عقده، وی از تایید قیام زید از سوی امام صادق علیه السلام خبر داده است.^۶ همچنین به گفته ابن عقده، هنگامی که عبدالله بن حسن (پدر محمد بن عبدالله = نفس زکیه) و برخی از نزدیکان وی زندانی شدند، امام صادق علیه السلام به عبدالله بن حسن نامه‌ای نوشتند و در آن نامه عبدالله بن حسن را ستودند و از او با عنوان بازمانده صالح و اولاد پاک امام حسن علیه السلام نام بردند. ایشان پس از اعلام اندوه خود به علت وضعیت پیش آمده، وی را به صبر و شکیبایی فراخواندند.^۷ نعمانی باب ۲۴ کتاب را به رد امامت اسماعیل فرزند امام صادق علیه السلام و اثبات امامت امام کاظم علیه السلام اختصاص داده و در آن نه روایت

۱. رک نعمانی، الغیبة، ص ۱۹۴-۱۹۷ و ۲۷۹-۲۸۲.

۲. رک برادران و گل‌پور سوته، مهدی باوری و مولفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه (۱۰۰-۱۴۵)، ص ۱۲۲-۱۲۵.

۳. رک نعمانی، الغیبة، ص ۲۲۹-۲۳۰.

۴. ابو الفرج اصفهانی، مقاتل الطالبیین، ص ۲۱۵.

۵. رک نعمانی، الغیبة، ص ۲۱۶.

۶. حلی، رجال، ص ۵۸.

۷. ابن طاووس، الاقبال بالاعمال الحسنة، ج ۳، ص ۸۲-۸۵.

بیان کرده است.^۱ برخی از محققان معاصر احتمال داده‌اند، نعمانی این باب را در بطلان مذهب اسماعیلیه و رد ادعای مهدویت حاکم دولت فاطمی (اسماعیلی مذهب) نگاشته است.^۲ دو روایت این باب از ابن عقده نقل شده است.^۳ ابن عقده با بیان سه روایت و گزارش تاریخی نادرستی ادعای واقفیه (اعتقاد به آخرین امام و مهدی بودن امام کاظم علیه السلام) را تبیین کرده است. او در گزارشی به زندانی شدن امام کاظم علیه السلام، دلیل آن و همچنین به شهادت و محل دفن آن حضرت اشاره کرده است.^۴ در روایت دیگر وی، امام کاظم علیه السلام در حضور جمعی از شیعیان که در میان آن جمع، علی بن ابی حمزه (از سران واقفه) نیز حضور داشته است؛ بعد از اشاره به شهادت خود، در پاسخ به سوالی در مورد جانشین آن حضرت، با معرفی امام رضا علیه السلام از ایشان با عنوان سید دنیا و آخرت یاد می‌کند. در ادامه گزارش، راوی دلیل دوری جستن علی بن ابی حمزه از امام رضا علیه السلام و حسادت وی را به ایشان، سوء استفاده مالی علی بن ابی حمزه بیان کرده است. براساس این گزارش، وی از تحویل اموال متعلق به امام - که در زمان امام کاظم علیه السلام در اختیار او بود- به امام رضا علیه السلام خوداری کرد.^۵ در گزارش دیگر، ابن عقده، امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام را بهترین اهل زمین خوانده و به برخی از شیعیان همچون زیاد قندی (از سران واقفه) هشدار داده است، که در صورت انکار حق امام رضا و خیانت به آن حضرت، لعنت خدا و ملائکه و همه مردم شامل آنان شود. در ادامه، امام کاظم علیه السلام از انحراف زیاد قندی و همفکرانش در آینده خبر می‌دهد. در پایان گزارش، راوی از تحقق نفرین امام کاظم علیه السلام در مورد زیاد و بی‌ایمان از دنیا رفتن وی خبر می‌دهد.^۶

۱. نعمانی، الغیبة، ص ۳۲۴ - ۳۲۹.

۲. شیبری زنجان، معرفی کتاب غیبت نعمانی، ص ۳۷۴ و ۳۷۸.

۳. ر. ک. نعمانی، الغیبة، ص ۳۲۴ و ۳۲۶.

۴. ر. ک. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۲۳۷ - ۲۴۳ و طوسی، الغیبة، ص ۲۶ - ۳۱.

۵. ر. ک. طوسی، الغیبة، ص ۶۵ - ۶۶.

۶. طوسی، الغیبة، ص ۶۸.

نتیجه

با واکاوی روایات مهدوی ابن عقده، این نتایج ملاحظه می‌شوند:

۱. احمد بن محمد بن سعید، معروف به «ابن عقده» در عصر خود به عنوان یکی از بزرگان علم حدیث در شهر کوفه شناخته می‌شده است؛ که به دلیل هم‌زمانی بخش عمده‌ای از دوران حیات وی با دوران غیبت صغری؛ تعداد قابل توجهی بالایی از روایات او به تبیین مسائل مربوط به آموزه مهدویت اختصاص یافته است؛ به گونه‌ای که وی مقام اول روایات نعمانی در کتاب الغیبه را داراست و کم‌تر بابتی از ابواب این کتاب را می‌توان یافت که در آن حدیثی از ابن عقده نقل نشده باشد.
۲. در میان روایات مهدوی ابن عقده، روایات مربوط به نشانه‌های ظهور، حجم قابل توجهی از روایات ابن عقده را به خود اختصاص داده‌اند.
۳. روایات مهدوی ابن عقده با وجود گرایش زیدی وی با روایات راویان امامی همسو هستند و حتی در برخی از روایات ابن عقده ناسازگاری با اعتقادات زیدیه دیده می‌شود که از آن گونه روایات می‌توان به روایات دوازده امام و نهی از قیام اشاره کرد.
۴. روایات و گزارش‌هایی از وی در بطلان اعتقادات فرقه‌های انحرافی همچون اسماعیلیه و واقفه و حتی رد ادعای مهدویت برخی از امامان زیدیه روایات و گزارش‌هایی ملاحظه می‌شوند.

منابع

۱. آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، دار الأضواء، ۲۶ جلد، چاپ: سوم، بیروت، ۱۴۰۳ ق.
۲. ابن غضائری، احمد بن حسین، الرجال، محقق: محمدرضا حسینی جلالی، موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، قم، ۱۴۲۲ ق.
۳. ابن طاووس، علی بن موسی، الاقبال بالاعمال الحسنة، محقق: جواد قیومی اصفهانی، دفتر تبلیغات اسلامی، ۳ جلد، قم، ۱۳۷۶.
۳. ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، مؤسسة الاعلمی، بیروت، ۱۴۱۹ ق.
۴. برادران، رضا و گلپور سوتیه محمد صادق، مهدی باوری و مؤلفه‌های آن در میان زیدیان مقارن با ظهور نفس زکیه (۱۰۰ - ۱۴۵)، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۲۶، بهار ۱۳۹۶.
۵. تستری، محمد تقی، قاموس الرجال، موسسه نشر اسلامی، ۱۲ جلد، چاپ: دوم، قم، ۱۴۱۰ ق.
۶. جمعی از علماء، الأصول الستة عشر، محققان: ضیاء الدین محمودی؛ نعمت الله جلیلی و مهدی غلامعلی، مؤسسة دار الحدیث الثقافیة، قم، ۱۴۲۳ ق.
۷. حسین، جاسم، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم علیه السلام، ترجمه: سید محمد تقی آیت اللهی، امیر کبیر، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۸۶.
۸. حلّی، حسن بن یوسف، رجال، محقق: محمد صادق بحر العلوم، الشریف الرضی، چاپ: دوم، قم، ۱۴۰۲ ق.
۹. خزاز رازی، علی بن محمد، کفایة الأثر فی النّص علی الائمة الاثني عشر، محقق: عبد اللطیف حسینی کوه کمری، بیدار، قم، ۱۴۰۱ ق.
۱۰. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، محقق: مصطفی عبدالقادر عطا، دار الکتب العلمیة، ۲۴ جلد، بیروت، ۱۴۱۷ ق.
۱۱. خویی، سید ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، بی‌نا، ۲۴ جلد، چاپ: پنجم، بی‌جا، ۱۴۱۳ ق.

۱۲. زراری، احمد بن محمد، رساله ابی غالب الزراری الی ابن ابنه فی ذکر آل اعین، محقق: محمدرضا حسینی جلالی، مرکز البحوث و التحقیقات الإسلامیة، قم، ۱۴۱۱ ق.
۱۳. ذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، مؤسسة الرسالة، ۲۵ جلد، چاپ: دهم، بیروت، ۱۴۱۴ ق.
۱۴. شبیری زنجانی، سید محمد جواد، معرفی کتاب غیبت نعمانی، فصلنامه انتظار موعود، شماره ۵، پاییز ۱۳۸۱.
۱۵. _____، نعمانی و مصادر غیبت (۱)، فصلنامه انتظار موعود، شماره ۲، زمستان ۱۳۸۰.
۱۶. شهبازیان، محمد و آیتی، نصرت الله، نقد و بررسی نشانه‌های ظهور در سه اثر از شیخ ابوالحسن مرندی، فصلنامه انتظار موعود، شماره ۴۶، پاییز ۱۳۹۳.
۱۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، کمال الدین و تمام النعمة، محقق: علی اکبر غفاری، اسلامیه، ۲ جلد، چاپ: دوم، تهران، ۱۳۹۵ ق.
۱۸. طبری، محمد بن جریر، دلائل الامامة، بعثت، قم، ۱۴۱۳ ق.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، دار الثقافة، قم، ۱۴۱۴ ق.
۲۰. _____، تهذیب الاحکام، محقق: حسن الموسوی خراسان، دار الکتب الاسلامیه، ۱۰ جلد، چاپ: چهارم، تهران، ۱۴۰۷ ق.
۲۱. _____، رجال، محقق: جواد قیومی اصفهانی، موسسه نشر اسلامی، چاپ: سوم، قم، ۱۳۷۳.
۲۲. _____، الغیبة، محققان: عباد الله تهرانی و علی احمد ناصح، دار المعارف الإسلامیة، قم، ۱۴۱۱ ق.
۲۳. _____، فهرست کتب الشیعة و اصولهم، محقق: عبد العزیز طباطبایی، مکتبۃ المحقق الطباطبائی، قم، ۱۴۲۰ ق.
۲۴. فرجامی، اعظم و حسن پور، عزیز علی، مقام ابن عقده در تکوین رجال امامیه، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم حدیث، شماره ۷۹، بهار ۱۳۹۵.
۲۵. فیروزمندی، جعفر و نریمانی، زهره، بررسی شخصیت رجالی ابن عقده و اکاوی مذهب او در کتب تاریخی، دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.

۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، محققان: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، دار الکتب الإسلامية، جلد ۸، چاپ: چهارم، تهران، ۱۴۰۷ق.
۲۷. مرندی، ابوالحسن، نور الانوار، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۲۸.
۲۸. مفید، محمد بن نعمان، الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، کنگره شیخ مفید، ۲ جلد، قم، ۱۴۱۳ ق.
۲۹. موسوی نژاد، سید علی، آشنایی با زیدیه، فصلنامه تخصصی هفت آسمان، شماره ۱۱، پاییز ۱۳۸۰.
۳۰. نجاشی، احمد بن علی، رجال، محقق: موسی شبیری زنجانی، موسسه نشر اسلامی، چاپ: ششم، قم، ۱۳۶۵.
۳۱. نعمانی، محمد بن ابراهیم، الغیبة، محقق: علی اکبر غفاری، نشر صدوق، تهران، ۱۳۹۷ق.

